

Beşerin İbtidâ-yı Tahaddüsü ve Hacer Devirleri

The Emergence of Man and the Stone Ages

Çiğdem Özbay¹

¹Doktora Mezunu, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Türkiye

ORCID: Ç.Ö. 0000-0003-1322-3900

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Çiğdem Özbay,

Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ankara, Türkiye

E-posta/E-mail: dr.cigdemozbay@gmail.com

Başvuru/Submitted: 06.12.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:
02.02.2024

Son Revizyon/Last Revision Received:
24.03.2024

Kabul/Accepted: 03.06.2024

Atıf/Citation: Özbay, Çiğdem. "The Emergence of Man and the Stone Ages". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 25, 2 (2024): 573-598.
<https://doi.org/10.26650/oba.1401241>

Öz

Diplomatlık, milletvekilliği, gazetecilik, akademisyenlik gibi görevler icra etmiş bir entelektüel olarak karşımıza çıkan Halil Hâlid Bey (1869-1931), çok sayıda kitap, makale ve gazete yazıları kaleme almış üretken ve çalışkan bir isimdir. Uzun bir süre İngiltere'de yaşayan hatta Cambridge Üniversitesinde Türkçe öğretmenliği de yapan Halil Hâlid Bey'in Cezayir, Sudan, Mısır, Hindistan'da bulunmasının ona iki farklı medeniyet olarak nitelediği Doğu ve Batı üzerine özgün ve eleştirel bir bakış açısı kazandırdığını söylemek mümkündür. Hâlid Bey, özellikle İngilizlerin emperyalist politikalarını eleştirdiği ve İslam toplumlarını bu yayılcı tavrı karşısında tetikte olunması hususunda uyardığı yazılarıyla dikkat çekse de onun Müslüman toplumların etnografyası, İslam felsefesi, antropoloji üzerine dersler veren bir akademisyen olduğu gerçeği göz ardı edilmiştir. Bu makalede, onun karanlıkta kalmış bu yönünü aydınlatmak ve bu alandaki yetkinliğini de ortaya koymak amacıyla 1928'de *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*'nda yayımlanan "Beşerin İbtidâ-yı Tahaddüsü ve Hacer Devirleri" başlıklı makalelerinin transliterasyonu paylaşılacaktır. Söz konusu makalelerin, insanın, yaşamın ortaya çıkışından taş devirlerine kadar olan serüvenini antropoloji bilgisi ışığında akıcı ve ilgi çekici bir ustalıkla ortaya koyması bakımından antropoloji literatürümüzde küçük de olsa bir yer edinmeyi hak edecek nitelikte olduğunu düşünmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Halil Hâlid Bey, Antropoloji, İnsanın ortaya çıkışı, Taş devirleri, Bilim Tarihi

ABSTRACT

Halil Hâlid Bey (1869-1931), an intellectual who served as a diplomat, member of parliament, journalist and academician, was a productive and hardworking person who wrote many books, articles and newspaper columns. It is possible to say that Halil Hâlid Bey, who lived in England for a long time and even worked as a teacher of Turkish at the University of Cambridge, had lived in Algeria, Sudan, Egypt and India, which gave him a unique and critical perspective on the East and the West, which he described as two different civilizations. Although he drew attention especially with his writings in which he criticized the imperialist policies of the British and warned Islamic societies

to be vigilant against this expansionist attitude, the fact that he was an academic who taught courses such as the ethnography of Muslim societies, Islamic philosophy and anthropology has been ignored. In this article, we will share the transliteration of his articles titled "The Emergence of Man and The Stone Ages" published in 1928 in the *Journal of Darülfünun Theology Faculty* in order to illuminate this obscure aspect and to demonstrate his competence in this field. We think that these articles deserve a place, even if it's a small one, in our anthropological literature as they reveal the adventure of human beings from the emergence of life to the stone ages with a fluent and interesting competence in the light of anthropological knowledge.

Keywords: Halil Hâlid Bey, Anthropology, The emergence of man, Stone ages, History of science

Giriş

Antropoloji, evrim kuramına olan ilginin yoğunlaşmasıyla birlikte Osmanlı aydınının gündeminde yer bulmuştur. İnsanın ortaya çıkışı, doğadaki yeri, evrimin ne olduğu ve nasıl anlaşılması gerektiği, Lamarck'ın ve Darwin'in kuramları süreli yayınlar, telif ve tercüme eserler yoluyla sıklıkla tartışmaya açılmıştır. Ancak antropoloji, etnoloji ve etnografya bilimleri ilk kez Satı Bey'in 1327 tarihli *Etnografya: İlm-i Akvâm* başlıklı kitabında tanımlanmış ve kapsamlı olarak ele alınmıştır.

Bu üç bilimi tanımlama, kapsamını ve sınırlarını ortaya koyma girişimine 1926 tarihli makale serisiyle Halil Hâlid Bey'de de rastlamaktayız. Darülfünun İlahiyat Fakültesinde Akvâm-ı İslamiyye Etnografyası, İslam Felsefesi, Antropoloji dersleri veren H. Hâlid Bey, *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*'nda yayımlanan "Akvâm-ı İslâmiyye Etnografyası Tedkikâtına Medhal" başlıklı makalesinde antropoloji, etnoloji ve etnografyaya giriş mahiyetinde bilgiler vermiştir. Ancak elinde yeterli kaynak olmadığı ve başvuracağı bilimsel kitapların yurtdışından temini kolay ve hızlı gerçekleşmediği için bu bilgilerin biraz eksik kaldığının da altını çizmiştir. Bu eksikliği gidermek için de yine aynı derginin 1928 tarihli Mart ve Ağustos sayılarında "Beşerin İbtidâ-yı Tahaddüsü ve Hacer Devirleri" başlıklı makalelerini kaleme almış ve oldukça dikkat çekici kaynakçasını da makalesinin başında paylaşmıştır.

Söz konusu makalelerinde dünyanın meydana gelişi, hayatın ortaya çıkışı, büyük insansı maymunlar, nesillerin akrabalığının ölçütü, konuşma kabiliyetinin ortaya çıkışı, dik duruş, görme kabiliyeti, iki gözle bakıp tek görme, küçüklük halleri, insanın kısımlara ayrılışı, buz devri, buzlanma ve göçler, taş devirleri hususlarını işleyen Hâlid Bey, antropoloji bilgisini ustalıklarla ortaya sermiştir. Anti-emperyalist duruşuyla ve çalışmalarıyla tanınan Halil Hâlid Bey'in Türk siyasal ve düşün hayatına katkıları bir nebze ortaya konulmuş olsa da antropoloji ilgi ve bilgisinin de gün yüzüne çıkarılması gerektiği düşüncesindeyiz. Bu bağlamda söz konusu makalelerinin transliterasyonu paylaşılarak onun antropoloji bilgisi ve bunu ortaya koyuş tarzı, yabancı kaynaklardan istifade ediş şekli tartışmaya açılmış olacaktır.

Metindeki köşeli parantez içinde verilen orijinal yabancı isim ve terimler çeviri yazının sahibi tarafından eklenmiştir. Çevirmenin notu (ç.n) ibaresinin yer almadığı dipnotlar da Halil Hâlid Bey'e aittir.

Beşerin İbtidâ-yı Tahaddüsü¹

Bu makalenin zemini için iltikatta bulunduğum me'hazlar şunlardır:

1 Halil Halid, "Beşerin İbtidâ-yı Tahaddüsü", *Dârü'l-fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası - Târihi, İçtimaî, Dinî, Felsefî*, İkinci Sene, Sekizinci Sayı, Mart 1928, Şehzadebaşı: Evkâf Matbaası, ss. 151-171.

Paris Târih-i Tabîî Müzesi'nde antropoloji muallimi Röne Verno'nun *İnsâniyetin Menşe'leri* nâm eseri.²

Cenevre Dârü'l-fünûnu antropoloji muallimi Öjen Pitar'ın *Irk ve Târih* unvanlı kitabı.³

İngiliz muhairesi Doroti Davison'un *Ecdâd-ı Kable't-târihiyye* isimli musavver eseri.⁴

Avustralya'nın Sidney şehri Dârü'l-fünûnunda Coğrafya Dairesi Reisi Grifit Taylor'un *Civariyyet ve Irk* isimli eseri.⁵

Oxford Dârü'l-fünûnuna mensup H. Pik ve Con Flor nâm müelliflerin *Nesnâslar ve İnsanlar* unvanlı müşterek eserleri.⁶

Alman Profesörü Bölşe'nin *İnbiâs-ı Beşeriyyet* unvanlı kitabı.⁷

Bu mecmuanın geçen seneki nüshalarından birinde Müslüman kavimleri etnografyası üzerine mütâlaât serdine başladığımız sırada etnografyanın antropoloji ilminden bir şube olduğunu zikretmiş idik. “Benî Âdem a'zâ-yı yekdiğerset” diyen Şark mütefekkirinin kavli veçhile Müslüman kavimleri beşerin diğer akvâm ve tavâifî gibi şecere-i insaniyyetten birer cüz'ü münfekk bulduklarından Müslüman etnografyasının medhâlinde ale'l-ıtlak beşeriyyet ırklarına dair de bazı mütâlaât dermiyân eylemiş idik ki bu mütâlaât ekseriyet üzere –ırklardan bahis bulunan– etnolojiye müteallik idi. Malûm olduğu üzere etnoloji dahi etnografi gibi –ilm-i beşer olan– antropolojinin diğer bir şubesi ve tabîr-i âharla mütemmime-i evvelisidir. O zaman antropoloji hakkında medhâlde verilmesi lazım gelen izâhât kâfi derecede verilememiş idi. Bu noksanın vuku'una başlıca sebep olan hâl ise tettebbu' için müracaat edilecek bazı kitab-ı ilmiyyenin hâriçten kâfi derecede suhulet ve süratle celb edilememesi idi. Bu müracaat ihtiyacı bilâhare mümkün mertebe arz edilmiş olduğundan antropolojiye taalluk eden ve benî beşerin menşe-i tekevvününü muvazzah olan bazı malûmât-ı mütemmimeyi burada i'tâyâ [151/152] lüzum görülmüştür. Müslüman kavimlerin etnografyası hakkındaki tetkikatımızda devamı, tabiiyyünün tekkevvün-i insanî hususundaki nazariyelerinden sonraya ta'lik ettik.

Erbâb-ı ihtisâsa göre, antropoloji inbiâs ve inkişaf hakkındaki teemmülâtan ileri gelmiş bir târih-i beşeriyyettir ve evvelce de zikredildiği üzere beşerin târih-i tabîisidir. Beşeriyyetin hadise-i inkişafı antropolojinin daire-i şümulüne aldığı başlıca bir mevzudur. Antropoloji

2 Rene Verneau, *L'enfance de l'humanité*, 1890. (ç.n.)

3 Eugene Pittard, *Les races et l'Histoire: Introduction ethnologique à l'histoire*, 1924. (ç.n.)

4 Dorothy Davison, *Our Prehistoric Ancestor: The Story of Man's Evolution To The End of The Stone Age*, 1926. (ç.n.)

5 Thomas Griffith Taylor, *Environment and Race: A Study of Evolution, Migration, Settlement and The Status of The Race of Man*, 1927. (ç.n.)

6 Harold Peake, Herbert John Fleure, *Apes and Men*, 1927. (ç.n.)

7 Wilhelm Bölsche, *Die Eroberung des Menschen*, 1904. (ç.n.)

beşeriyeti bidâyet-i mevcudiyetinden şimdiki haline kadar tetebbu' edegelmiştir. Hem de dünyanın her marûf olan cihâtında ve bir taazzuv-ı cismî olarak –ve daha vazihî, cismî ve ruhî halleri veçhile– tetebbu' eder. Beşerin hilkat ve inkişafındaki manayı araştırmak antropoloji ilmi erbabının en ziyade alaka uyandırıcı iştigalâtındandır.

Benî beşer yeryüzünde elbette hüdâ-yı sabit surette peyda olmamıştır; kezalik onun sahne-i hayatta zuhuru da yerden mantar çıkar gibi bir süratle vâki' olmamıştır. Benî beşerin tekevvünü ister inkişaf-ı tabîiye isnâd edilsin ve isterse hilkât-ı kudsiyyeye atfolunsun her halde bir kudret-i mutlaka ve nâ-mahdûdanın te'sîrât-ı hâlikiyyesinden ileri gelmiş sayılır. Bu tekevvündeki kadem öyle asırlarca gibi, binlerce sene gibi ezmân-ı maksûre ile tespit olunamaz. Fi'l-i tekevvünün icap ettiği zaman yüz binlerce senelik devreler ile tayîn olunmak lazım gelir. Yalnız benî beşerin değil diğer hadsiz ve hesapsız mahlûkat-ı zî bi-câne mevzu'-ı tahaddüs olan seyyare-i Arz'ın müddet-i tekevvünü ise milyonlarca senelik devirler ile tahmin edilir.

Tekevvün-ü Arz

Kâinat içinde benî beşerin mekânı olan arzın ezmân-ı tekevvüniyyesi hakkında bir fikir edinmek beşeriyetin hudut ve inkişâfı târihinin tahmininde esas olur. İşte bundan dolayıdır ki beşeriyetten bahseden antropoloji ile ilm-i arz demek olan jeoloji arasında münasebet bulunur.

Kitâb-ı mülhmeden bazısı arzın kadim tekevvününe altı bin sene kadar bir müddet atfeder. Lakin son batınlar zarfında insaniyyetin vâsıl olduğu menzil-i fenden arzın fi'l-i tekevvününe atf-ı nazar edilince bu altı bin senelik müddetin târih-i hilkatte dakika hatta saniye kadar kısa kalacağı neticesi çıkarılır. Mamâfih edyân-ı mülhemenin sonuncusu ve binâenaleyh daha kâmilî bulunan İslamiyet'in *Kitâb-ı Mukaddes*'i hilkatteki kıdemin gayr-ı mahdûdiyyeti hakkında kitâb-ı semâviyeden sayılan *Tevrat* ve *İncil*'den daha vâzih ve fennen makbul işârâtı hâvidir. Binâenaleyh din ile fennin [152/153] hilkat-ı beşerin kıdemi hususundaki tearuzunda zehâb-ı İslâmî diğer itikattan temyiz eder.⁸

Benî beşerin mevzu'-ı tekevvünü ve yüz binlerce senelerden beri meskeni bulunan Küre-i Arz ziyâdâr sehâb-ı cevviye gibi bir şekilden, koyu sis ve buhar kütleleri halinden gitgide mütekâsif seyyah tabakalar ve mutasallib parçalar hallerine mütehavvil olmuş, feza-yı lâ-tenâhî içinde ve te'sîr-i harekât alageldiği güneşin etrafında milyonlarca senelerden beri

8 İlahiyat mecmuasında tabiatın bahsetmek fen ile diyanet arasında tearuz bulanlarca bi't-tab' muvafık görülmez. Lakin bazı ukalâ'mızın zanları veçhile ilahiyat ilmi *Mızraklı İlm-i hâlin* târihi, tavsif, teşrih ve tefsiri gibi mübahisten ibaret değildir. Bi'l-akis ma'kûlâta istinâd ettirilen bir hayli mübâhis-i âliyeyi ihtiva eder. Din-i fitrî demekte hakkımız bulunan İslamiyet bu babda fen ile tearuz göstermez. Eyyâm-ı Allah başkadır. Beşerin bin senesi nezd-i ilâhîde bir gün bile sayılamayacağına dair olan şu ayât-ı Kuraniyye cidden şayan-ı dikkattir: "Ke elfi senetin mimma teuddun. Fi yevmin kane mikdaruhu hamsine elfe seneh." [İlk cümle Hac Suresi 47. Ayete, ikinci cümle ise Mearic Suresi 4. Ayete ait görünmektedir. (ç.n.)]

dönüp dolaşmakta bulunmuştur. Bazı erbâb-ı fennin tahminlerine göre yalnız arzın tabakât-ı mütekaddimesi on sekiz milyon sene gibi akl-ı beşere hayret verecek kadar uzun bir zamana tevakkuf etmiştir. Arzın mıntika-i Şems dairesi dâhilinde dönüp dolaşması serseriyâne bir şekilde vuku' bulmayıp bir kuvvet-i müteallik hükmüne tâbi' surette daima intizam-ı sereyan ile vâki' olmuştur.

İmdi seyyâre-i Arz üzerinde bulunan canlı mahlûkat arasında iktisap etmiş olduğu evsâf-ı mütefevvice ile eşrefiyyet kesbeden benî beşerin târih-i tekevün ve inkişafını tespit maddesinde ilm-i arz ahkâmının şهادeti muteberdir; tabîr-i diğerle, beşerin maceraya ezeliyyesini tahkike ilm-i arz olan “jeoloji” hassaten hâdim olur. Arzın kendi târih-i tekevününü tahkikte bulunan bazı erbâb-ı fen onun üzerindeki nebâtî hayat ile hayvânî hayat hakkında icrâ-yı tedkik ettikleri sırada dört büyük devre-i cihan farz ederler ki bunlara da –Latince olarak– primus [Primus] yani ilk, sekondevus [Secundus] ikinci, tersius [Tertius] üçüncü, kuyartevus [Quartus] dördüncü isimleri verilmiştir. Her biri hesapsız senelerden tereküb eden bu uzun devreler sırasında denizler, karalar, dağlar, ovalar ve iklimler büyük tahavvülâta uğramışlardır. Lâ-yuadd asırların mürurlarıyla vukû'a gelen edvâr-ı evveliyyede sakin olduğumuz Arz birçok kere baştanbaşa sarsılmış, tabakât ve kıtâ'-i mütekevvine alt üst olmuştur. Bir zamanlar [153/154] büyük denizlerin diplerinde çamurdan ibaret olan yerler, devr-i emân ile karaların kayalıkları haline gelmişlerdir ki bu kayalıkların bazı dağlık mevâki'deki parçaları denizdeki hayvanât-ı mütekaddimesinin kabuklarını ihtiva ettikleri halde hala göze çarpmaktadırlar. Diğer taraftan dahi asâr-ı evveliyye yüksek dağlarının zirveleri zamanımızın çöllük havâlisinin kumları haline gelecek kadar tabiatın tazyîk-i kahiri ile ezilip kalmış veya denizin dibini teşkil etmekte bulunmuştur. Eski cihanın ecza ve alaim-i mevcûdesinin hemen hepsi arzın herc ü mercler görmesinden dolayı devrilmiş, göçmüş, çökmüş, harap ve nâbud olup gitmiştir. İşte böylece fanilik mevcûdât-ı mahlûkanın yalnız zîcânına değil camîdine de ârızdır; aradaki bekâ farkı zamanın nisbî surette kısalığından veya uzunluğundan ibarettir.

Hayatın Mebâdî-i Tahaddüsü

Arzın mebâdî-i teşekkülü sıralarında mevcûd olan cemâdât arasında bir eser-i hayat da mevcûd mu idi? Acaba hayat nasıl peydâ oldu? İşte bu derin meseleler üzerinde müdekkikîn-i fenniyâtın nazariyelerinde tehâlûf görülüyor ve fennin keşfiyat-ı hâzırası henüz o bâbdaki hakâyıkı kat'iyet ile isbât edemiyor. Hayatın en ibtidâi ve sade, en ufak şekli – ziyâ-ı şems tazyikinin bazı zerrât-ı gayr-ı mer'îyyeyi muntehâsız boşluk içinde sevk ede ede arz üzerine götürebilmesinden dolayı hayatın tohumu dahi mikrop halinde başka bir âlemde gelmiş olabilir. Fi'l-vâki' fezadaki şiddet-i bürudete mikrop halindeki zerrât-ı asgarîyyenin muhtemel olduğu anlaşılıyor. Lakin tohum hayatının arza avâlim-i sâirenin birinden gelmeyip orada bi'n-nefs tahaddüs etmiş olduğu hakkındaki efkâr-ı ulemâ müreccah sayılmaktadır. Hayat –arz üzerinde mevcudiyetine müsâid ahvâl hâsıl olunca– câmid şeylerden ve mevâdd-ı

gayr-ı müteazzıvadan tereküb-i kimyevî suretiyle zuhur etmiştir. Seyyâre-i Arz, kızıl ateş gibi bir hâl-i harareten çıkıp da itidâl kesbetmeye, soğumaya başlayınca onun üzerindeki mevâdd-ı câmide ve gayr-ı müteazzıvanın terekübât-ı müessiresiyle gayet basit halde eser-i hayat vücuda gelmeye başlamıştır deniliyor. Zemîn-i arzın soğumaya yüz tutması üzerine suyun tahaddî'i imkân dâhiline girmiş, hayat dahi inkişâfda diğer bir merhale olmak üzere basit halde tekevüne başlamış. Hayat en basit şekilde su içinde peydâ olmaya başlamıştır zannedilir. “Hayatı hayat doğurur.” kıyas eden bizler [154/155] nazarında bu bi-zâtihi tahaddüs nazariyesi elbette müceb-i veleh ve hayret görünür. Fennin kudret-i hâzırası henüz bu meselenin kat'iyetle ta'yinine kâfi gelmemektedir. Mebâdide hayy ve müteharrik bir cism-i asgardan, ufacık bir şeritten ibaret olan hayvan aslı –sayılamayacak kadar kesretli olan– asırların müruruyla tereküb eden edvârda büyüyor, eşkâl-i mütenevvi'a alıyor, çoğalıyor. Arzın esaslı olan o tezelzülât-ı mütehavvilesi ile deniz üstlerinde çoğalan kıtaât-ı arziyenin marûz olageldiği mutedil veya gayr-ı mutedil, müsâid ve müz'ic ahvâl-i iklimeye göre hayat-ı hayvânî inkişafa tâbi' olup gidiyor. İnkişâfın bu muğlak asliyeti hakkında tettebbuâta devam etmek maksad-ı aslîmizden ziyadesiyle inhirâfi müceb olur. Yalnız şurasının kaydıyla iktifâ edelim ki târih-i arzın münkasım bulunduğu dört uzun devrenin ikincisinde – ve hatta bazı zayıf görünen tahmînât-ı fenniyyeye göre birinci devrenin sonlarında bile– hayât-ı hayvâniyyeden ve hassaten hayât-ı nebâtiyyeden arz üzerinde alâim bulunmuş ve lakin hayât-ı insâniyyenin tezâhürü üçüncü devrenin evâhîrine doğru vâki' olmuş farz edilir. Ma'mâfih hayât-ı beşerin tezâhür-i ibtidâsinin üçüncü devre-i arzın son kısımlarında vâki' olduğu hakkındaki tahmînâtda dahi bir sübütiyyet mutlaka görünmüyor.

Ale'l-ıtlâk hayat küre-i arzda sular peydâ olduktan sonra su içinde⁹ gayetle sade ve ufak cisimler içinde tezahür etmiştir deniliyor. Titreyen bir takım habbelerin içtimâi suretinde tecelli etmiş olan ve hayatî gibi görünen ecsâm bir buğday tanesi kadar ufak imiş. Sonraları sülûk ve solucan gibi ecsâm-ı müteharrike peyda olmuş ve ondan sonraları sulara yaşayan yengeç ve sâire gibi kabuklu hayvanlar türemiş. Devre-i evvelin sonlarına doğru ufak kıt'ada zevâhif dahi türediği mervîdir.

İkinci devrede hayvanâtın muhtelif cinsleri üremiştir ki bunlar arasındaki zevâhif müdehhiş surette inkişaf bulmuş olduğundan gerek suda yaşayan ve gerek dâimi surette karada bulunan bu zevahifin bazıları yirmi beş metre kadar bir tül kesb eylemiştir. Bu devrin evâsıtında hem zâhifeye ve hem de tâireye benzeyen ve “Brontosor / Brontosore” denilen mahlûk meydana gelmiştir ki buna ecnâs-ı tuyûrun cedd-i evvelâsi nazarıyla bakabiliriz. Bu devrenin [155/156] sonlarına doğru birkaç memeli hayvanât türemiştir ki bunlar da tarla faresi cesâmetinde şeyler imiş.

9 “ve cealna minel mai kulle şey'in hayy” ayeti İslam'da fen ile dinin teâruz etmeyeceğine ayrıca bir delil teşkil eder. [H.Hâlid Bey'in düştüğü bu dipnot, Enbiya Suresi 30. Ayete aittir: Meali şu şekildedir: İnkâr edenler, gökler ve yer bitişik iken onları ayırdığımızı ve her canlıyı sudan yarattığımızı görmezler mi? Hâlâ inanmayacaklar mı? <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Enbiya-suresi/2513/30-33-ayet-tefsiri>. Erişim tarihi 15.11.2023 (ç.n)]

Devre-i sâlise zarfında ecnâs-ı hayvanât tenevvü‘ ettikçe etmiş ve büyük kuşlarla memeli hayvanların irileri hâsıl olmuş. Bu devrenin bir kısmında Avrupa kıtası bugünkü Afrika gibi sıcak iklime mâlik bulunmuş olduğundan orada su mandası, gergedan, maymun gibi hayvanlar üremiştir.

Dördüncü devrenin ilk kısımlarında dahi Garbî Avrupa kıtası iklimi şimdikinden çok sıcak bulunuyormuş; çünkü orada fil gibi, su mandası ve gergedana müşâbih ve daha cenûbî memleketler ikliminde yaşayabilen hayvânât yaşamakta imiş. Lakin bu devre içinde bir zaman sonra şiddet-i sermâ defâatle hükmüfermâ olmaya başlamış ve birçok dağlar mütekâsif tabakât-ı cümudiyye ile kaplı kalıp gitmiştir. İsveç, Danimarka, Hollanda, Almanya, Rusya gibi diyarlar uzun müddet buz tabakâtı altında kalmıştır. İklim, mürur-ı a’sâr ile itidâl kesb eyledikçe başka cinsten hayvanlar ve nebatlar zuhur etmiş. Edvâr-ı incimâddan bilâhare bahsedilecektir.

Benî-beşerin a’zâ-yı asliyyesi dördüncü devrenin bidayetinden beri irâe-i mevcudiyet etmiştir.

Hülâsa ibtidâki canlı mevcûdât be-gâyet basit ve ufak bulunmuş ve gitgide daha muğlak hilkatli hayât-ı hayvânî tenevvü‘ etmiştir ki bunların en yüksek cinsini memeli hayvânât teşkil eder.

Kanûn-ı tabiatın hükmü mahlûkât-ı müteazzıvanın inkişâfât ve istihlâfâtı müceb olmuş ve mahlukât-ı murzianın şekl-i kâmilini temsil eden benî beşer daha sonraları meydana gelmiştir.

Şimdi hayy ve müteharrik olan mahlûkâtın zuhuru şu silsile-i tertîb-i vechle mülâhhasan beyân olunmak lazım gelir:

Evvelâ: müteharrik taneler gibi, ufacak şerit parçası gibi şeyler.

Sâniyen: balık kabilinden mahlûkât.

Sâlisen: zü’l-cenâheyn hayvanlar.

Rabian: zevâhif.

Hâmisen: beşer-i behîmî. [156/157]

Mahlûk-ı evvelden şibh-i hayvan bir surette meydana çıkan ibtidâi ferd-i beşere kadar yüz binlerce senelik bir müddet zarfında vuku‘a gelip duran silsile-i inkişâfta râbıta-i tâmmen henüz tamamıyla keşfedilmemiş olabilir. Şu kadar ki erbâb-ı fen bütün hayy ve müteharrik olan mahlûkatın münâsebât-ı inkişâfiyyesinde müdâvemet-i alâimi bulmaktadır.

Beşerin menşe-i aslîsini taharride bazı fenn-i erbâb bizi bir milyon sene gibi acayip bir maziye kadar ircâ'-i tefekküre sevk ediyorlar. Lakin silsilenin ilk aksamında pek de ahenkdârlık görülmemektedir; arada kesiklikler var. Beşer denilen mahlûk kim bilir ne gibi behîmî istihalelere ma'rûz kalmıştır. Birkaç bin senelik gibi nisbeten kısa bir zaman içinde beşerin eşkâl-i cismâniyyesinin bazı tahavvülâta uğradığı sabit görünürken öyle muzlim ve lâ-yetenâhî bir maziye doğru onun inkişafının izlerini takîb edince marûz-ı istihâle olan bu mahlûk insan gibi değil, behâyimden biri sıfatıyla nazarda teccüm ediyor. Ma'mâfih inkişâf yolunda kendisine bir rüchân-ı tekâmül veren beyin noktasının –diğer emzirici sınıf hayvanât şöyle dursun– mâzi-yi eb'adda kendisine karâbet-i nisbiyyesi taknîn edilen nesnâsın beyin noktasından bile daha kuvvetli, daha muğlak bulunduğu anlaşılıyor. Beşerin asliyyetini taharride esâs tutulan şeylerin başlıcası kıvr-ı zemînin alt tarafından bulunup çıkarılan kafatası gibi müstehaselerdir. Bunlardaki beyin merkezi beşerin daha ibtidâlardan sınıf-ı behâyimin fevkine çıkacak bir mahlûk-ı müdrîk olmak kabiliyyetini hâiz bulunduğunu irâeye medâr oluyorlar. Beşerin bunca müdehhiş behâyim-i katile savletinden sıyrılıp çıktıktan sonra hemân cümlesine de icrâ-yı hüküm etmesine sebep olan şey işte onun o nazik ve muğlak olan beyin cihazındaki hassasiyyet-i mütefevvikedir. Beyin dolayısıyla cihân-ı mahlûkâtta mertebesi yükselen bu mahlûk ibtidâlarda pek kaba eşkâlden âlât-ı hâceriyye yapmaya yeltenmiş ve bu vasıta ile yalnız nefsin ve zürriyyetini müdâfaa için değil hatta hissettiği ihtiyâcât-ı câ'iyye ve libâsiyyesini irzâ için gitgide hayvanat-ı sâireye karşı ta'rûza bile geçmiştir. İşte onun yeraltından çıkarılan ibtidâi âlât-ı hâceriyyesi kendisinin macerâ-yı mâzisini taharriye medâr olmaktadır.¹⁰

Benî beşerin ibtidâi inbiâsında nesnâsî eşkâl arz etmiş olmasıyla beraber idrâkî [157/158] bir fâikiyete de malikiyetinden dolayı insanî evsâf ve etvâr almaya başlaması lâ-akall yüz bin sene kadar bir zaman mukaddem vukua gelmekle başlamış görünüyor. Maa-hazâ onun hakikaten o sıfatıyla irâe-i vücûd etmeye başlaması ilm-i arzca “Pleistosen [Pleistocene]” denilen ve “Tersiyus [Tertiary]” ile “Kuvatiyus [Quaternary]” devre-i arziyyelerinin tefrik noktasını teşkil eden ezmâne kadar ircâ' edenler vardır ki o takdirde yüz bin seneyi bir iki katına iblâğ etmek lazım geliyor.

Beşer-i nesnâs

Beşerin asliyyette nesnâsa karabetini isbât sadedinde bir hayli delâil-i fenniye getiriliyor; fakat akrabalığın esâsını ta'yîn için ecdâd-ı evveliyyeye “nesnâs-ı beşerî” demekten ziyade “beşer-i nîm nesnâs” demek daha münâsib düşer ve fi'l-vâki' ednâ, a'lâya değil a'lâ, ednâya mukaddem tutulmak daha mantıkî bir nisbet olur. Maa-hazâ beşerin nesnâsî bir nesl-i behâyimden inşîâb ettiği ulemâ-yı tabiiyyâtça kabul edilmektedir.¹¹ Bu inşîâb yine ilm-i

10 Bu âlâtın pek ibtidâi ve kaba eşkâlinin mevcûd olduğu ezmâne *Palaeoetique* ve onların yontulup daha kâmil eşkâl aldıkları ezmâneye de *Neoletique* denir.

11 Bazı erbâb-ı kenîsânın müddeayâtına rağmen ehl-i fen bu akrabalıkta insan için âr edecek bir sebep görmüyorlar,

arz taksîmâtında mizân-ı zaman sayılan devirlerden “Miyosen” devrine ircâ’ edilir –ise de biz şöyle böyle bir milyon sene tutacak kadar uzağa gitmemiş olursak ihtiyatlı davranmış bulunuruz. Mamâfih inşîâbı o kadar uzağa atanlar o inşîâbdan yüz binlerce sene sonraları bile beşerin nîm nesnâsî evsâf ve etvârdan tecerrüd edememiş olduğunu kayd-ı ihtirâzî suretiyle zikrederler.

Karâbet-i Nesliyye Mi’yârı

Mahlûkât-ı behîmiyyeden bazısının diğer bazısı ile olan karâbet-i nisbiyyesini ta’yîn husûsunda kan aşısının te’sîri bir mi’yâr olarak tutulmuştur. Bazı cins hayvânın kanı diğer bazı cins hayvana aşılınca ya tesîri aks ediyor veya etmiyor. İnsanın kanı şîbh-i beşer olan nesnâs-ı kebîrlerin kanlarıyla aşılınca icrâ-yı tesîr ettiği sâbit olmuştur. Kezâlik o kabîl nesnas –sirâyet-i emrâz husûsunda– insanın gösterdiği ihtisasların aynını gösteregelmiştir. [158/159] Diğer taraftan dahi o hayvan ile cins insan nutfe halinde rahm-i mâdere düştükten sonra cenin halinde teessüs edeceği zaman ayn-ı vechle binâ-yı vücûd salmaya başlıyor ki bu hale müteşâbih bir hal doğurucu mahlûkâtın diğerlerinde görülmemiştir. Mezkûr cinsten olan nesnas kendi yavrusunu tıpkı insan gibi okşuyor, emziriyor, besliyor. Daha birçok hâlet-i müşâbehe beşer ile nesnas-ı ekberin asliyyet-i vâhideden inşikâk ettiklerine delil tutulmaktadır; hatta bu iki mahlûkun beyin yeri ayn-ı tarzda kurulmuştur. Şu kadar ki insandaki beyin şerâyîni daha ziyade girift ve muğlak nukât-ı mütehassiseye mâliktir. İnsan beynindeki kuvâ-yı mütefevke keyfîyyet cihetinden gelmiyor; kemmiyyet suretiyle tahaddüs ediyor. İnsan beynindeki bu tevessü’, bu kemmiyyet-i mütezayide ona daha iyi hissetmek, daha iyi idrâk eylemek, makûl hareket göstermek, konuşmak, öğrenmek kudretlerinin bahşını müceb olmuştur.

Esâsen tekevvününde bir fâikiyyet bulunan bu beyin, mâlikinin kudret ve kifayetinin inkişâf-ı mütezâyidinde bir âmil olmakla kalmamış; gitgide hârikü’l-âde bir medeniyeti dâire-i imkâna götürmüştür. Hâlbuki beyin evine mâlik olan diğer bazı zî-cân mahlûkât tekevvünlerinden on binlerce seneler mürur ettiği halde cismen ve şeklen tahavvülâta uğramış olmakla beraber yine sıfât-ı behîmiyyetten sıyrılıp çıkamamışlardır. Meselâ Hacer Devri’nin evâsıtında (*Miocene*) nesnâs-ı ekberlerden “*Gibon*” ayakları üzerinde kâimen gidebilmek i’tiyâdını iktisâb edebildiği halde beyininin kâfi derecede inkişâf bulmamasından nâşî dâima nesnas olarak kalmıştır. Âdi maymunlar müdâfaa-i nefis için taşları tutup fırlatabiliyorlar; fakat o taşları keskin hale getirmek ve fevkini idrâk edememişlerdir; çünkü beyin cihazı behîmiyyete mahsus olan hâl-i mâ-düniyyette kalmış ve öyle insan beyninde vukua geldiği vechle kuvâ-yı ihtisâsiyye ve idrâkiyye bunlarda inşirâh edememiştir.

bi’l-akis benî beşerin temâyüz-i insâniyetkârâne göstermesi gibi bir meziyet-i mütefevkeye sebep-i iftihâr sayıyorlar. Halk-ı teâlinin hayydan meyt ve meytten hayy çıkardığına inanan biz Müslümanların beşerin diğer bir zî-hayat mahlûktan inbiâs ettiğiine inanmamak için bir sebep bulamayız.

Şüphesiz benî beşerin mütefevk surette inkişâfi evvel emirde beyin delâletiyle vuku' bulmuştur. En ibtidâî ferd-i beşer –ki birçok hususta nesnasî evsâfi hâiz bulunuyor idi– nesnas-ı ekberin her cinsinden daha kuvvî beyne mâlik idi. Acaba en aslî olan beşeriyetin beyni nasıl fırsat-ı inşirâh ve istidrâk bulmuş idi?

Erbâb-ı fennin bu bâbdaki mütâlaatı alaka ile telâkkiyi davet edecek derecede mühimdir. Beşer yavrusu ile en ziyade müşâbih beşer olan nesnaslardan birinin yavrusu doğmazdan evvel kıt'a-i [159/160] cism itibariyle müsâvi gibidirler. Lakin veled-i beşer rahm-i maderde 280 günde nümâ bulduğu halde nesnas yavrusu tevellüd için 220 güne ihtiyaç gösteriyor. Birincisinde ceninlik müddetinin uzunluğu kafatasının daha ziyadece pekleşmesini müceb oluyor ve bu ise beynin hacmini artırıyor. Kable'l-tevellüd tahaddüs zamanının nisbî olan uzunluğundan başka veled-i beşer ba'de't-tevellüd dahi nesnas yavrusundan daha uzun bir müddet zarfında kendisine gelebiliyor; yani daha ziyade bir vakit içinde acz-i tâm gösteriyor, muine muhtaç bulunuyor. Bundan dolayıdır ki beşeriyette şefkât-i mâderâne bâbındaki takayyüd, mütezâyid oluyor. Bu acz hâlinin sürekliliği dolayısıyla kafatasının pekleşmesi, katılaşması daha ziyade teennî ile vuku' buluyor.

Bu cihetle validenin sabî üzerindeki nüfuz-ı ta'limiyesi, rehberliği için fırsat çıkıyor. Mâderle nevzâd arasındaki anlaşma işaretini kulağın hassâsiyet-i nâzike hâsıl etmesi dolayısıyla tedricen nutk şeklini almıştır.

Nutk Kuvvetinin Tahaddüsü

Beşer-i aslînin düz yerde yaşamasından ve daima ileri doğru veche-i rü'yeti dikmesinden nâşi vaziyet-i kâime için cisimde bir meyil hâsıl olmuştur. Vaziyet-i kâime ise amûd-ı fikârînin yukarısında büyük ve sıkletli bir kafanın dik tutulmasını müceb olmuştur ve bu ise boyundaki adalâtın aşağı cihetinin serbest kalmasına sâik olmuş ve işte boyunda bu suretle vuku'a gelen tahavvül, gırtlak üzerine icrâ-yı nüfuz eylediğinden sedanın nutk halini iktisâbı husûle gelmiştir. Mamâfih beşer-i aslî sonraki beşer-i müttekâmilin aksine olarak nutkunda mevzûniyyet ve intizâm gösterememişti.

İşte görülüyor ki evlâd-ı beşerin fâikiyyetini ve gitgide diğer zî-cân mahlûkata galibiyetini temin eden şey onun kuvvetli, ahenkli, girintili ve çıkıntılı olan ve muğlak bulunan beynidir. Sâmia, basara, zâika gibi kuvvâya vâsita olan ve ince teller gibi vücudun her tarafıyla ahz u irsâl hassâsiyyet-i amelîyesini yapan beyin noktası hakkında bundan ziyade söz söylemek erbâb-ı ihtisâsın kudreti dâiresinde kalır. Biz burada beşeriyete fâikiyyet bahşeden diğer birkaç avâmilden bahs ile iktifâ edelim: [160/161]

Vaziyet-i kâime

Vaziyet-i kâime –benî beşerin hâl-i behîmiyyetten tecerrüdünde âmil-i aslî olan– beynin

inkîşâfâtı sıralarında tedrici surette iktisâb edilmiştir. Kâimiyyet dolayısıyla ileri harekette ellerin yere dayanmasına artık hâcet kalmamış ve eller serbest olunca beşer-i ibtidâî büsbütün başka bir hayata girmiş ve kendisi için tamamıyla başka bir âlem-i mümkinât açılmıştır. Meselâ onun başparmağının suret-i hareketi elinin bir şeyi kavrayıp tutması imkânını vermiş ve bu ise san‘at ve mahâretin dest-i beşerde vücuda gelmesine yol açmıştır. Vaziyet-i kâime ittihâzı üzerine başın istenildiği gibi çevrilmesi kudreti artmış, rü‘yetin sahası genişlemiş ve binâenaleyh bütün vücûd, beynin işlek bir makinesi haline gelmiştir.

Rü‘yet-i Muvahhide

Bu rü‘yet, ileri mesafedeki tasvîrleri iki göz ile tek bir suret gibi göstermeye denir. Benî beşerde bu tarz rü‘yet inkîşâf bulmuştur. Beşerin rü‘yet-i ibtidâîyyesi gözlerin doğruca muvâcehede bulunan şeyi açıkça görebilmesine münhasır idi ki bu da bir şeyi görebilmek için gözlerin öteye beriye doğru muttasıl surette çevrilmesini müceb oluyordu. Çeşmânın rü‘yet-i muvahhidesi vâsıtasıyla dakik ve muğlak hareketin icrâsı kâbil olmuştur; çünkü bu vasıta ile gözler beyne bir şeyi lâyıkıyla bildirebiliyorlar, beyin ise telakki ettiği şeyi âdiyeti bulunan uzv-ı cisme havâle ediyor. Bu tarz rü‘yet sayesinde gözlerin vuzuhla görebilmesinden dolayıdır ki eller mahâret-i fevka’l-âde iktisâb etmişlerdir. Beşer-i nesnasî –etrafındaki manzarayı vuzuhla görmeye başladıktan sonra– mütenevvi‘ âmâl ve harekâta kâdir olmuş ve bu ise kendisinin zihniyetinin inşirâhını tevlîd etmiştir. Onun dimâğî türlü türlü intibââtı cem‘e başlamış ve bu intibââtın yekdiğerine olan tesîrât-ı mütেকâbilesi dolayısıyla ferd-i beşer artık düşünür olmuş ve onun tefekkürâtı âkıbet manâli ve mevzun nutkunu husûle getirmiştir.

Beşerin nesnâsî şekilden insânî vasfa inkılâbı pek tedrici ve pek sürekli olmuştur. Bu inkılâbta en ziyade müesser olan şey vâzıl ve doğru görmeye hâdim bulunan âlet-i uzvun yani ameliyyeli göz makinesinin tekâmülüdür. Bu hakikati tevzih için İngiliz âlimi Profesör [161/162] Elyot İsmit¹² diyor ki:“ Zaman ve sahanın tahakkukunu istihsâl ve maddeleri hacimlerine, şekillerine, renklerine, nesc ve âmâllarına nazaran tanımak hâssa ve kuvveti beşeri, nesnastan tefrike medâr olmuştur.”

Vaziyet-i tufûliyyet

Tıfl nevzâdın beşeriyeti behîmiyyetten tefrike medâr olan şeylere hâdim bulunabileceğini zikir eylemek vehle-i evlâda hezeyân söylemek gibi görünür; lakin bu vaziyeti teşrih edersek meselede hezeyan irtikâb edilmediği anlaşılır. Bebelerin yetiştirilmesi on binlerce seneler devam eden eyyâm-ı nîm-behîmiyyetten beri ana ve baba için müceb-i vesvese telâş olagelmıştır. İhtimal ki on binlerce analar kucaktaki yavrularını vuhûşun ve vahşi benî

12 Bu kişinin Grafton Elliot Smith olması muhtemeldir. Grafton Elliot Smith (1871-1937) Avustralyalı-İngiliz bir anatomist, Mısırbilimci ve tarihöncesine ilişkin yayımlacı (difüzyonist) görüşün bir savunucusudur. Ayrıntılı bilgi için bkz: <https://adb.anu.edu.au/biography/smith-sir-grafton-elliott-8470> (Erişim tarihi: 15.11.2023) (ç.n)

nev'in savletinden sıyânet uğruna helâk olmuştur. Çünkü insan bebeleri –başka hayvanların yavruları gibi– bir süratle kendilerine gelemedikleri ve kendilerine bakamadıkları için daha uzun müddet âciz ve anaları tarafından bakılmaya muhtaç kalmışlardır. İşte bu müddet-i acz ve istinâdda onun beyni diğer mahlûkat-ı memâile beyinlerinden daha ziyade kudretle inşirâh için yalnız vakit bulmakla kalmamış hem de o imtidâd, onun kifâyetli olmasına ve beynin ihsâs ettiği şeylere mutâvaati öğrenmesine yaramıştır. Sabî, mertlik hâli iktisâb için kendisini uzun müddet istihzâr ediyor. İşte inkişâf-ı beşerîyyetin o on binlerce senelik müddet zarfında bebelerin bu batî tekâmülü âbâ ve ecdâdın geçirmiş olduğu tecârübü toparlayıp isti'mâl etmeyi öğrenmelerine yaramıştır. İnsanlara yakışan mertlik havâss-ı mümtâzası dahi tufuliyetin ihtiyâcâtını tesviyye dolayısıyla inşirâh bulmuştur. İşte bebelerin acz-i tâmidir ki insaniyet içinde başkaları hakkında rikkat ve nisfiyyet ibrâz etmek ve civânmerdâne hareket göstermek gibi ahvâl-i hasenenin hudûsunu müceb olmuştur.

Kudret-i nâtika

Evvelce de zikredildiği üzere bütün hayvanât-ı murzia aile-i müteferrikaları arasında insana en ziyade karabet-i teşekküliyyesi bulunan aile, nesnas ailesidir. Lakin şu farkla ki beşerin ecdâd-ı ibtidâiyyesi yüzlerce â'sârın mürurundan sonra insanî vaziyete vâsil olunca savt kuvvetinin râbitadâr bulunduğu beyin akşamı o derecede inbisât ve inşirâh bulmuştur ki artık ferd-i beşer [162/163] tarafından konuşmak için teşebbüs vuku'a gelmiştir. Beşer-i aslînin kullanmaya başlayabildiği dil pek basit ve birkaç kelimedden ibaret kalıyor ve ancak onun şahsına pek yakından taalluk eden eşya ve ahvâlî marûf bulunuyordu. Benî beşer efrâdı fikirlerine ve görüp geçirdikleri şeylere âid mübâdele ve müşâreket-i ma'nîye başladıklarında teâlî yolunda büyük bir hatve daha atılmış oldu. Nutk artık onların derecât-ı inkişâfiyyelerini alabildiğine ilerlettiriyordu.

Her halde kudret-i kelâmiyyenin hakikaten imkân dairesine gelmesine sebep olan şey insanın iktisab etmiş olduğu rü'yet-i vazîhadır. Eşyaya –evvelce görülmedikçe ve binâenaleyh mâhiyet-i mahsûsaları layıkıyla anlaşılmadıkça– isim vermekte bir fâide bulunamaz idi. İnsan konuşabilmezden evvel gözünün önünde bahsedilecek şeyler mevcûd olmak lazım geldi. Tekâmülün ilk şekli ihtimal ki pek de iyi surette savtlı veya –eğer tabîr-i hâiz ise– güfteli olmayıp daha ziyade evsâf ve etvâr irâesinden ibaret idi ki buna da –hayvanların bazen yaptıkları gibi– bağırma yardımı ederdi ve bağırma da birkaç kelime zemin teşkil ediyordu. Maa-hazâ tasavvurât ve tasvîrât havâssına mâlik olan beyin, daha ziyade kat'î ve ma'lûm surette ta'yîn ettiğiinden daha ziyade musahhah ve mukarrer şeylere muhtaç kalıyordu. Boğaz ve yüz için muktezi bulunan adalât zaten mevcûd olup beyin tarafından faaliyete götürülmeye müstahzar bulunuyordu.

Benî beşer tarafından ilk isti'mâl olunan kelimeler –evzâ' ve tebessümât ile ifhâm edilemeyen– maksad ve gayeden ziyade ef'âl ve âmâlî anlatan şeylere dâir idi. Yeni ihtiyâcâtın kuvveti tahakkuk ettikçe isimler hemân fi'lleri takîb ederek tayîn eyliyordu. Zihinde bir âlây

muayyen levâyih hâsıl olmaya başladı ise de bunların ancak hergünkü hayatta ehemm olarak tezâhür edenlerine isimler verilir oldu. Beşer-i ibtidâî için batınlarca süren zaman içinde ancak bazı mahdûd isimler, fi'ller, sıfatlar hâdim olup gitmişti; lakin kat'î cümleler hayli sonradan teşekküle başlamıştı ki bu da beynin nutku meydana çıkararak saha-i hassasiyetinin daha incelikle inkişafına muhtaç göründü. İşte böylece nutkun insan için bî-nihâye fevâidi müceb olduğu kolaylıkla tasavvur edilebilir. Kelâm, insanın efkârına mün'akis oldukça o efkârın tebellürüne medâr oluyor onları hafıza üstünde daha vuzûhlu surette hakkettiriyordu.

Benî beşer efrâdı arzularını tebliğ ve telkin edinceye kadar kendileri için –manâ-yı [163/164] hakikîsi ile– içtimâî hayat imkân dairesine girememişti. Nutk kudreti, feridin vukufunun ba'de-mâ yalnız kendi şahsî tecârîbi ile mahdûd kalmayacağı hakikatini gösterdi. Nutk dolayısıyla ferd, artık benî nev'in tecemmu' edegelen bütün malûmâtından hisse çıkarır oldu. Nutk dolayısıyla tefekkürât, batından batına intikâl edegeldi. İşte bu vechle mevcudiyet beşerin en eski zamanlarından beri ferd-i beşer kendisinin müstakillen vuku'a gelen tefekkürâtından ziyade benî nev'in mâlik bulunduğu tefekkürâta istinâd için meyl gösterdi. Yeni tefekkürâtı meydana getiren şahıslar benî beşerin ekseriyet-i azîme nisbetle pek az idi. Ekseriyet ise yalnız ecdâdın keşfetmiş olduğu yol üzerinde hareket etmekle iktifâda bulundu ve eski tarikten ayrılmaktan huşunet ve inat ile imtinâ' eyledi ki işte onun tahavvülât ve teceddüdâtın imtinâ' husûsundaki bu temerrüdü nâsa rehber olan erbâb-ı akl ve hükümetin vezâifini çetinleştiregeldi. Ma'mâfih işte adedleri pek az olan bu rehberler, keşşâflardır ki târih-i beşeriyetteki medeniyet inkılâbâtına âmil olmuşlardır.

İnşikâk ettiği şecere-i mahlûkât her ne olursa olsun beşer-i aslînin nev'i kendine hâs bir hâlde meydana gelmesini icâbeden cismânî ahvâl ve harekât değişikliklerinin telhîsî ber-vech-i âtîdir;

Haml devrinin uzaması ve binâenaleyh beyin inkişafının artması; ilk şekli kesb-i sâlâh ettikçe ve başparmak kendine ait vezâifde tekâmül peydâ eyledikçe çene hacminin ve çene damarlarının –dişlere ait ağır hizmetlerin ellere intikalinden dolayı– ufalması; rü'yet-i muvahhadenin inkişâfı ve kulağın hassasiyet-i nâzike kesbeylemesi ve binâenaleyh münâzır ve asvâtın zihninde hıfz olunabilmesi. Bunların hepsi de daha ziyade şâkulî vaziyet-i kâmet iktisabına doğru gidildiği sıralarda vâki' olmuştur.

Hâlbuki bu kâimiyet, en ibtidâî beşer hakkında nâtâm surette husule geliyordu. Kezâlik cismi kaplayan kılların eksilmesi ve erkek ile kadın arasında nev'-i hidemâtın tefriki de o tabeddülât meyânında zikredilebilir. Çenenin ufalması dolayısıyla dişlerin hidemâtına iştirâk eden eller ve el âletlerinin faaliyetleri arttı. Evvelce hayli büyük ve birbirine geçer vaziyette bulunmuş olan azı dişlerin –artık vezâifin tahakkukundan dolayı– küçülmeleri [164/165] çenenin azâdîsini müceb olmuş ve bu ise kuvve-i nutkiyenin inşirâhında bir âmil teşkil eylemiştir.

Beşerin İlk İnkisâmı

Muzlim bir mebde'deki inkisâm sırf müstehâse parçalarına nazaran tahmin edilmiştir. Muzlim ve eb'ad olan edvâr-ı mâverâ-yı târihiyyeye müteallik bir inkisâm da elbette doğru bir hatt-ı istihlâf takîb edilemez. Müstehâse parçalarından birkaçına istinaden Cava'da yaşamış olan beşer-i behîmî benî beşer şeceresinin ilk kolu gibi farz ediliyor. En kadîm müstehâse bu nîm nesnas olan mahlûka aittir. Bu mahlûkun ismine Latince olarak *Pithecanthropus Errectus* denilmiştir. Bu mahlûkun herhalde şimdiki insanların cedd-i ulâsı bulunabileceği bir tahmin-i ba'id gibi görünür. Bu Cavalı mahlûkun 1890-1894 seneleri arasında keşfedilen birkaç parça kemiğinin –ki kafatası, iki üç diş, iki bacak kemiğidir– tedkikâtı üzerine şekli hayatında içtimâi i'tiyâdâta mâlikiyetine hükmedilmiştir. Hüviyyeti bizim gibi tabiiyyûndan olmayanlar için pek muzlim ve mübhem görünen bu mahlûk hakkında ayrıca tafsilât verilmesine bu bahiste hâcet görünmez.

Pithecanthropus'tan sonra gelen ve yine Latince *Homo Heidelbergensis* ve *Homo Neanderthalensis* gibi nâmlarla müstehâsât ilmi erbâbı tarafından yâdedilen beşer nîm behîmî kollarının hüviyyetleri hakkında beyânât-ı ilmiyye dahi bu bahse girmeyecek kadar muğlak görünür. Birbirinden uzak hutut-ı arziyyede müstehâseleri keşfedilen bu gibi beşer-i behîmîlerin nerelerden çıkıp nerelere yayılmış oldukları layıkıyla gösterilemiyor; çünkü o kadar eski devirlerde karalar ile denizlerin mevâki'-i nisbiyyelerinin ne eşkâlde bulunmuş oldukları sıhhatle tahmin edilemiyor. Toprakları sular basmış, sulardan kıt'alar açığa çıkmış, ovalar çökmüş, yeni yeni dağlar teşekkül etmiş, ormanlıklar kaybolmuş ve binâenaleyh beşer-i ibtidâîyi avlanmak için cezbeden hayvanâtın yaşayabileceği düz ve otluk arazi vücuda gelmiştir. Bu gibi müdehhiş tahavvülât-ı arziyye devirlerinde birçok zî-cân mahlûkât zevâle uğramış ve beşer de dâhil olduğu halde birçok hayvanat dahi yeni iklimler ve yeni mevki'ler tahaddüs etmesinden dolayı eşkâl-i cisimece tebeddülâta ma'rûz kalmıştır. İbtidâî beşer-i behîmînin devâm inkişâfı üzerine tevellüd edegelen beşeriyet-i hazıra ecdâdı dahi teşevvüşât-ı arziyye ve tahavvülât-ı iklimiyye üzerine yerden yere tahvil-i ikâmet edegelmiştir. [165/166]

Edvâr-ı İncimâd

Benî beşere mekân olan arzın târihindeki tahavvülât-ı müdehhişe-i vekâyi'nin en mühimlerinden birisi de birçok vâsi'-i hittâların uzun zamanlar kesif buz ve kar tabakaları altında örtülüp kalmalarıdır.

Bu uzun, pek uzun süren incimâd devrelerinin nişâneleri Avrupa kıtası üzerinde katıyyetle tesbît edilmiştir. İncimâd nazariyyelerini bundan yüz sene evveline gelinceye kadar hiçbir ehl-i fen sübûtle mevki'-i bahse koyamamış idi. Beşeriyetin mâvera-yı târihine tesfiri bulunmuş olan bu incimâd devrelerinin tesbîtime insaniyyet-i hazıra ilk defa olarak "Alp"

Dağları'nın zirvelerinden aşağıya doğru çukur yerleri kaplamış olan “Glasiye” yani cemûdiyye muhitlerine dikkat etmek suretiyle başlamıştır. Cinsin benzedikleri muhitten kopup da benzemedikleri yerlere kadar sürüklenerek oralarda karar kılan cesâmetli kaya parçalarının –cemûdiyyelerden çıkan mecrâların vücuda getirdikleri çakıllıkların kumlukların daha ilerisinde görünmeleri– nazar-ı dikkati celb etmiş ve bu cüseym kaya kıt'alarının mâverâ-yı târihinde vuku'a gelen incimâd-ı küllînin çözülmeye başladığı sıralarda yerlerinden kaldırılıp sürüklenmiş olduklarını tahkik etmek incimâd devreleri hakkında tedkîkât-ı fennîyye icrasına yol açmıştır.

Mevâki'-i asliyelerinden kopup da kuvvetli cereyanlar tarafından uzaklara kadar götürülen o gibi dağ kayalarının ilm-i arz erbâbı canibinden ve o kayaların bazısında mütekâsif ve mütehaccir surette görülen nebâtî müstehâselerin ilm-i nebâtat erbâbı tarafından tedkîkînden ve Sibiryâ'da mürur ezmân ile vuku'a gelen buz çözümleri dolayısıyla açığa çıkan hayvanât-ı kadime iskeletlerinin mahiyetlerine vukûfdan sonra dünyanın bazı aksâmının bir zamanlar görmüş olduğu incimâd devreleri hakkındaki kanaat-i fennîyye kuvvet bulmuştur. Zaman-ı hâzırda havası sıcak olan memleketlerde yetişen bazı nebâtât cinsinden bulunan nebâtların bakâyâ-yı mütehaccireleri –cümudiyelerden eriyen suların sürükleyerek götürmüş oldukları– uzak yerlerin alt ve üst tabakaları arasında keşfedilmişlerdir. Bundan dahi istidlâl edilebildiği üzere bir “Glasiye” devrinden sonra Avrupa'nın bazı iklimi bir müddet ısınmış ve fakat sonraları yine donmuştur.

Glasiye tedkîkâtı git gide Alp Dağları'ndan İskandinavya arazisine ve daha şimaldeki kıtâat-ı araziyyeye ve sâir yerlere teşmil edilmiştir. Cümûdiyyeler hakkında ibtidâları iki zehâb câri [166/167] olmuştur ki bunlardan birisi arz üzerinde vâsi' surette hükmünü icrâ etmiş olan incimâd-ı a'sâriyyenin temâdi edip gelen tek bir devreden ibâret olduğu ve diğeri ise mu'tedil fâsılalar ile inkitâ' bulmuş dört müteferrik devreden tereküb ettiği kanaatidir. Tedkîkât-ı vâsia ve medîde-i akıbet ikinci zehaba kuvvet vermiştir. İlk incimâd devresinden mukaddem Avrupa'nın hatt-ı şimâle doğru olan cihetleri bile mutedil iklimli bulunmuşlardı. Lakin sonraları kutb-u şimâlinin eşedd-i bürudeti o taraflarda dahi hükmünü icrâ edegeldiğinden mürur-ı a'sâr ile terâküm eden cümûdiyyeler İskandinavya'dan elyevm Berlin'in kâin olduğu havaliye kadar inmişlerdi.

Birinci incimâd devresinden sonra yine bir itidâl iklimi câri olmuş ve bu müddet-i medîde zarfında cenûbî memâlikte yaşayan hayvânâtın birçoğu ve yetişen nebâtâtın bazıları Avrupa'da dahi yaşamış ve yetişmiştir. İkinci cümûdiyye devresi kayaların çökmesi ve denizin yükseklerle kadar kabarması ile başlamış ve bu vechle şekl-i arz dehşetli tahavvülâta uğramış, mutedil devre-i fâsılada peydâ olup hayli zamanlar bekâ bulan nebâtât mahv-ı külliye düçâr olmuştur. En uzun süren ikinci devre-i incimâdiyyede İskandinavya ile İngiltere'nin arası buzla mestûr yekpâre bir hatt-ı araziyye gibi bir şekil almış ve diğer cihetten de cümûdiyyeler şimdiki Rusya'yı aşip taştıktan sonra Bahr-i Hazar taraflarına kadar imtidâd eylemiştir.

İskandinavya'yı örtüp basan buz tabakâtının kalınlığı 600 ilâ 1200 metre kadar tutmuştur. Bu en şiddetli ve sürekli devre-i incimâddan sonra gelen mu'tedil beyne'l-incimâd devresi de pek sürekli olmuştur. Bu itidâl-i hava fâsılasının 150 ilâ 200 bin sene kadar devam etmiş olduğunu tahmin ederler.

İkinci incimâd devresinin vuku'u kutb-ı şimâlî havalisinden seyrân edip inen pek soğuk suların Avrupa'nın garp sevâhiline doğru yayılıp gelmesiyle başlamıştır. Ondandır sonra birçok havâli tedricen kutup etrafı kadar şiddetli bürüdetlere marûz kalmıştır ki buna hiçbir nebât tahammül edemediği gibi en dayanıklı hayvanattan bazı cinsler ancak cenûb taraflarına inebilmek suretiyle mahv-ı küllîden kurtulmuştur. Bu ikinci devre-i incimâd ile Avrupa ve Afrika kıtaları nokta-i iltisâkı bile müteessir olmuş ve hatta Şimâlî Afrika'daki Atlas cibâlinde cümûdiyyeler vücuda gelmiştir.

Avrupa'da hafifçe geçen yaz mevsimleri bazı cihetlerin buzları çözülmekle dehşetli [167/168] nehirlere kabarmış ve bunlar hadsiz nihayetsiz çakıl taşlarını ve kumları mecrâları boylarınca sürüklemişlerdir. Yazın kuvvetle esen rüzgârları bu kumları süpürerek dereler ve ovalar doldurmuş, kışın şiddetli fırtınasında ise çakıllar ve kumlar hep münce mid halde kalmışlardır.

İncimâd-ı ezmâna küre-i arzın târih-i mevcûdiyyetinin münkasım bulunduğu dört devr-i a'zam ve esâsîsinden üçüncüsünün "Tersiyus" sonlarına veya dördüncüsünün "Kuvartus" ibtidâlarına müsâdif olan ve ilm-i arzca *Pleistocene* tesmiye edilen devre-i tâliyede vukua gelmiş denilir. İncimâd-ı vâsi' ve küllîye atfedilen esbâb muhtelif olup bunlardan biri pek şâyân-ı dikkattir: Şöyle ki güya seyyâre-i arz incimâd ezmânında fezâyı lâyetenâhî içinde gayetle soğuk olan boşluklar dâhilinde geçirmiş!

İkinci incimâd-ı medîdden sonra gelen ve 150 ilâ 200 bin sene sürdüğü tahmin edilen itidâl fâsılası zarfında incimâd-ı zâil devrinin müceb olduğu bütün âsâr-ı târihiyye bertaraf olmuş ve sıcak mevsimin teâkub edip gitmesinden dolayı Avrupa kıt'asının hatt-ı cibâl-i şâhikasında bile cümûdiyyeler hemân kalmamıştır. Bu devr-i i'tidâlde tahassul eden ormanlıklar da cenûbî kıtaâtın bazı havâlîsinde yetişebilen ağaçlıklar Avrupa'da dahi yetişmiştir. Kezâlik elyevm Afrika'da yaşayabilen bazı hayvânât o zamanlar Avrupa dâhilinde yaşamıştır.

İşte bu uzun fâsıla-i itidâl zarfındadır ki "Haydelberg [Heidelberg] İnsanı" diye ulemâ-yı tabiiyyât tarafından tevsîm edilen mahlûk yaşamıştır. Bu beşer şekilli mahlûktan birinin çene kemiği Haydelberg civarında "Maver [Mauer]" nâm mahalde bir çukurda toplanıp kalmış olan kumluklarda bulunmuştur.

Üçüncü cümûdiyye devri başlayınca İskandinavya ile Şimalî İngiltere'nin arası yine bir buz tabakası ile kaplanmış idi. Bu devir eski devir gibi ne uzun sürmüş ne de o kadar şiddetle bârid bulunmuştur. Maa-hazâ bu devr-i incimâdın elli bin sene kadar sürdüğünü farz ederler.

Bütün edvâr-ı incimâd sekiz yüz bin sene devam etmiş farz olunur. En son incimâd devrinden zamanımıza kadar da elli bin sene mürur etmiş olduğunu farz edenler vardır.

Evvelce de zikr edildiği üzere cümûdiyye devrelerinin ahvâli hakkında arzımız üzerinde en ziyade tedkikât-ı fenniye icrâ edilen cihet Avrupa'nın garp ve şimâl-i garbî kısımlardır. [168/169] O cihetlerde incimâd edvarına ait olarak mümkün mertebe sıhhatle tesbît edilen ahvâl-i hayatiyye şu yolda telhis edilebilir:

Birinci incimâd devresi –ki *Günz* nâm-ı itibârîsiyle yâdedilir– Cava'da kafatasının bir kısmıyla dişi ve diz kemiği bulunan ve *Pithecanthropus Errectus* ismi verilen beşer-i nîm nisnâsa mensûb mahlûk bu devr-i incimâd muâsırı farz edilir. Bu devir mahlûkunun kullandığı âlet *Eolithique* denilen en ilk taş parçası maktû' u imiş. Fakat yedd-i beşerle yontulmuş bir şekilde görünmez.

İlk incimâddan sonra gelen beyne'l-cümûdiyye fâsılasında ise beşer behîmî kabîlinden olup kafatasının bir kısmı İngiltere'deki “Pilt davn [Piltdown]” nâm mahalde keşfolunan mahlûkât yaşamış farz olunur. Bunların kullandıkları âlet dahi pek de yontulduğu görülmeyen *Eolithique* sınıfından sayılır.

Bu sıcak iklimli fâsılada İngiltere Avrupa-yı Garbiye muttasıl bulunuyordu; Manş Denizi ise nebâtâtla kaplanmış bir vâsi' ova idi tahmin olunur. Yine bu fâsıla devresinde Akdeniz Arz Köprüsü denilen geçitler ile birkaç noktada Avrupa ile Afrika arasında hutut-ı iltisâkiyyeyi hâvi imiş.

İkinci veya *Mindel* incimâd devresinin pek uzun sürdüğü evvelce zikredilmiş idi. Bu devrede fevka'l-âde şiddet-i bürudete rağmen yaşayabildiği farz edilmiş behâyim “Mamut” denilen ve kıllarla mestûr bulunan cüseymü'l-cüsse hayvan ve bir de ayrı kemikler imiş. Bu ikinciden sonra gelen ve yine pek uzun süren beyne'l-incimâd fâsıla da Haydelberg civarında “Maver” nâm mahalde çene kemiği bulunan ve behîmî bir halde olan beşer-i ibtidâî yaşamış. Bu cinsten olan müşâbih nesnas-ı beşerin kullandığı âlet yine *Eolithique* nev'inden kabaca taş parçası idi.

Üçüncü veya *Riss* devre-i incimâdı soğuğun şiddeti cihetiyle birinciyi geçmiş idi.

Beşeriyet-i ibtidâîyyenin kullanmış olduğu âlet-i sayd u müdâfaa yine *Eolithique* nev'inden bulunmuştu. Bu zan mevcûd olmakla beraber o devirdeki beşer-i ibtidâînin şeklini gösterebilecek hiç kemik-i uzvî bulunmamıştır. Bundan sonra gelen beyne'l-incimâd fâsılasında “Neandertal” beşeri denilen mahlûk inkişâf bulmuş. Bu devre ait olduğu tahmin edilen [169/170] âlât-ı haceriyyenin şekline yedd-i beşer salâh-ı i' mâl verebilmiş deniliyor. “Neandertal” ırkıdan olan beşer-i ibtidâî Belçika, Fransa, İngiltere, İspanya ve Portakal da irâe-i mevcudiyet etmiş zan olunur.

Dördüncü veya *Würm* incimâd devresi şiddet-i bürudet cihetiyle fevka'l-âde bir hal almıştı. Mamâfih beşer-i ibtidâî kitleleri yine şurada burada bekâ bulmuştu. Bunlar da mağaralarda temekküne bu devrede alışmış farz edilirler. Çakmak taşı bu devrede âlet-i iştigâl olarak kullanılmış ve daha sun'î denecek bir şekil almıştır. Bu devir insanların yaşadıkları farz edilen üç yüzü mütecâviz mağaralar ve sâir mümâsil mevzi'ler Avrupa kıt'asının muhtelif cihetlerinde keşfedilmiştir.

Bâlâdaki beyânât-ı tahmîniyeden çıkarılan neticenin hülâsası şudur: Bir yedd-i sâni' ile biçime sokulduğu melhuz olmayan ve ma'mâfih yine beşer-i ibtidâînin âlât-ı haceriyyesinden zannedilen *Eolithique* taşlar hakikaten insan elinden çıkmış farz edilince beşeriyet ailesine mensûb sayılacak bazı mahlûkların daha ilk incimâd devresinin alâiminin tezahüründen mukaddem bile Garbî Avrupa'ya hulûl etmiş oldukları neticesi çıkarılır. Bunların mesken-i aslileri Şimâlî ve Orta Asya cihetleri olduğunu iddia edenler vardır. Bu mahlûkların şimdiki zamanların insanlarına pek de müşâbeh-i uzviyyeleri bulunmuş olacağı kuvvetle zannedilmiyor ise de her halde -şibh-i beşer görünen- nesnelardan daha ziyade veçhe-i müşâbehete mâlik bulunmuş olmaları faraziyyesi kabul ediliyor. Son incimâd devresinde Avrupa'nın bazı cenûb cihetlerinde yaşayabilmiş olan o gibi mahlûklar ezmân-ı müteahhire insanların evveliyyelerini teşkil eden ve Avrupa'nın o cihetlerine daha sonraları hicret etmiş olan benî beşer takımlarıyla temasa gelmiş midirler? Veya onlar tarafından menfur görünüşlü ve tehlikeli hayvanlar gibi zannolunarak itlâf edilmiş midirler? Burası müceb-i münâkaşa bir meseledir.

İncimâdlar ve Muhâceretler

Bazı müellifler mehd-i beşeriyet farz edilen Asya'dan etrâf-ı âleme mâverâ-yı târihinde dört büyük muhâceret-i beşeriyeye vuku'a gelmiş olduğunu zannederler; bu dört devr-i muhâceretin mezkûr dört büyük devr-i incimâd ile alakâdârlığına zâhib olanlar vardır. İncimâd devreleri [170-171] yalnız şimâlin cümudiyeye müstaid cihetlerinde değil dünyanın birçok sâir havâlisinde dahi hükmüfermâ olmuşlar ve mevzi'i iklimlere icrâ-yı nüfuz ederek beşer-i ibtidâî kitlelerinin tebdil-i mekânlarına yani barınabilecekleri yerlere doğru muhâceretlerine sâik bulunmuşlardır. Seyrân-ı muhâceret ise ibtidâî benî beşer ahzâbının tebeddül hüviyetini müceb olmuş ve böylece ötede beride muhtelif ırklar vücuda gelmiştir.

İncimâd devreleri behâyîmin de ya zevâline veya tebdil-i iklim etmesine sebep olmuşlar ve buz kaplayan birçok yerlerin nebâtâtı dahi daha münâsib iklimli yerlerde yetişmişlerdir. Elyevm deryalar arasında ayrı ayrı yerlerde kâin bulunan kıtaât-ı arzdan bazıları diğer bazılarına o zamanlar muttasıl bulunmuş olduklarından bu seyrân ve intişâr bi'n-nisbe kolay olarak vuku'a gelmiştir. Mamâfih incimâd devreleri mürur ettikçe araya giren itidâl edvânı sırasında birçok sevâhilin yerleri kaybolmuş ve cîsr-i kıtaât sayılabilecek hutut-ı iltisâkiyye magrûk-ı miyâh hâle gelmiştir. Evvelce oralara bu cîsr-i arziler üzerinden geçip gitmiş olan

beşer ve behâyim sürüleri denizlerin öylece taşan suları dolayısıyla mevzi'-i aslilerinden tamamıyla infikâk etmişlerdir.

Hâcer Devirleri (Geçenki nüshada münteşir “Beşer-i İbtidâî” makalesinin mâ-ba‘dı)¹³

Müverrihler, tabîyyûn, ilm-i arz ve âsâr-ı atike uleması bir hâcer devrinden bahsediyorlar. Biz burada ibtidâî beşerin macerası münasebetiyle bir de bu “Hacer Devri” tabiri ile ne murâd edildiğini anlamaya çalışacağız.

Malûm ya Hacer Devri Nuhâs ve Demir Devirleri mukâbilinde olarak zikredilir. Bu ikinci ve üçüncü devirler ba‘de’t-târih ezmâna yani işârât, mahkûkât ve mektûbât ile insâniyyete malûm olan a‘sâra taalluk ederler. Hâlbuki Hacer Devri işârât-ı mahkûka ve kuyûdât-ı mektuba a‘sârından ziyade mâverâ-yı târihin muzlim ve eb‘âd olan ezmânındaki hayât-ı beşerle alâkadârdır.

Ser-levhada “Hacer Devri” yerine “Hacer Devirleri” diye cem‘ şekli kullandık; çünkü beşerin âlât-ı haceriyye i‘mâl ve isti‘mâl etmesi her biri on binlerce seneler imtidâd eden müteferrik zamanlarda ve muhtelif şekillerde vuku‘ bulmuştur ki bunun tafsilâtı sonradan görülecektir.

Beşer-i ibtidâînin emzirici behâyim arasında kendisine en müşâbih olanlardan farklı ve nev‘-an-mâ mümtâz bir mahlûk şeklini almaya başlaması Küre-i Ârz târihinin inkısâm ettirildiği dört esâslı ve büyük devrelerden dördüncüsünün mebâdisine doğru vukûa gelmiş olduğunu da öğrenmiş idik. Ve hatta bazı akvâle göre nîm-behîmî bulunmuş olan beşer-i aslînin üçüncü devre-i azîmenin sonlarına kadar ircâ‘ olunabileceğine dair işârette de bulunmuş idik. Tahmin-i fennî bu minvâl üzere olmakla beraber asliyyet-i beşerin o kadar eski bir mâverâ-yı târihe ircâ‘ olunabileceğine dair henüz hiçbir bakiyye-i a‘zâm veya müstehâse-i tâm keşfedilememiştir.

Asliyyet-i beşerin o kadar ba‘id bir kıdemi –başlıca sel ve dalgaların öteye beriye doğru sürükleyerek yığınlarla bırakmış oldukları mevâd-ı arzîyye arasında bulunan ve şekillerinden âlât-ı san‘ât ve iştigâle benzetilen– taş parçalarına nazaran tahmin edilmiştir. Maa-hazâ ilmin delâil-i kat‘iyyesi henüz bu farazîyyeyi tamamıyla müeyyid görünmüyor. Şeklen âlât-ı iştigâle benzeyen taşlardan birçok yerlerde bir haylisi bulunmuştur. Bunların çoğu badem şeklinde görülür. [62/63] Ve âlât denilemeyecek kadar iri şeylerdir ve ilk bakışta sevk-i tabiiyle nev‘-an-mâ şekil almış ale‘l-âde kaya kırıntıları zannolunur.

13 Halil Halid, “Hacer Devirleri (Geçenki nüshada münteşir “Beşer-i İbtidâî” makalesinin mâba‘dı)”, *Dârü’l-fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası - Târihi, İçtimâî, Dinî, Felsefî*, İkinci Sene, Dokuzuncu Sayı, Ağustos 1928, Şehzadebaşı: Evkâf Matbaası, ss. 62-68.

İbtidâi beşer uzun bir zamanlar kaba saba bir surette kırıp bulabildiği kaya parçalarının âlet olarak isti'mâliyle iktifaya mecbur kalıyordu, yani büyükçe bir bölme kayadan istediği şekil ve kıt'ada bir parça çıkıncaya kadar o kaya bölmesini kırıp dururdu. Lakin gitgide bu meşguliyetinde meleke hâsıl ettiğiinden isti'mâl edegeldiği âlât-ı haceriyyeyi mütenevvi ve daha elverişli olarak istihsâle kudret kesbeyledi. Uzun zamanlar geçtikten sonra o babdaki tecrübesi artıktan başka taştan olan âlât iştigâliyyesini düzgünce yontup biçime sokmaya ve hatta gitgide parlatmaya iktidar gösterdi.

Bu taştan âlâtın tariflerine ve beşer-i behîminin sıfat-ı insâniyyeye doğru suret-i inkişafının anlaşılmasına ne dereceye kadar delâlet ettiğiinin tafsilâtına girişmezden mukaddem ezmine-i ahire insanların mazi-i eb'âddaki ferd-i beşer tarafından kullanılmış olan âlât-ı haceriyyenin mahiyetlerini nasıl meydana çıkarmış olduklarının bir târihçesini zikredelim:

Malum olduğu üzere benî beşer –inkişâf-ı cismânî ve fikrîye mazhar ola ola– akıbet-i medeniyyeye doğru hatveler atmaya başladıktan sonra kendisinde tasnî' ve imâl kudreti de inşirâh etmeye başlamıştı. Onun imâlâtındaki mevâd-ı esâsiyyesini taştan, kemikten, ağaçtan sonra bakır ve demir dahi teşkil eder oldu. Herhalde bakır, tunç, demir gibi mevâdd-ı madeniyyeden âlât u edevât yapmak san'atı tescil-i vekâyi' imkânına husulünden sonra yani kable't-târih denilen ezmân-ı muayyen bidâyetlerinde vücuda gelmeye başladı. Hâlbuki mâverâ-yı târihe doğru bakıldıkça nâ-mahdûd ve muzlim ezmân içinde benî beşerin idrâkli ve hünerli bir sıfat-ı insâniyyeden mütebâid ve hatta bir hâl-i behîmiyyete mütekarrib bulunmuş olduğu ve maksad-ı taayyüşünü icrâ için madeniyyat şöyle dursun hayvan kemiğini vya nebâtât dallarını bile âlet-i isti'mâl şekline sokamamış bulunduğu ve yalnız kaba saba ve adeta hâl-i tabiiyyede taş parçalarını kullanmış olduğu anlaşılır.

İşte hacir edvârı tâ o ezmân-ı muzlimden başlar; ma'mâfih zamanımıza kadar da nüfuzunun câri olduğu görülür. Avustralya kıtasının dahli gibi Küre-i Arz üzerinde merâkiz-i medeniyyeden uzak düşen bazı cihetlerdeki yerli ve ibtidai tâaife hâlâ taştan yapılmış âlât-ı [63/64] iştigâl kullanmaktadırlar. Maa-hazâ bu hâl hacir edvarının devamı olmak üzere telakki edilemez; edvârların müddeti çoktan geçmiştir. Şark ve Garp'ın bazı klasik âsârında benî beşerin taştan yapılmış âlâtına dair işaretler vardır. Fakat ma'nâ-yı ilmiyyesi ile asıl hacir devirlerinin tayini on dokuzuncu kurun-ı miladinin nisf-ı evvelî içinde vuku'a gelmiştir. Kopenhag şehri Millî Müzehânesi'nde müdür bulunmuş olan Tomsen¹⁴ nâm âlim, beşeriyyetin târih-i mütekaddiminde muayyen bir hacir devri geçmiş olduğunu ilk

14 Christian Jürgensen Thomsen (1788-1865) Danimarkalı antikçağ târihçisi. 1830'larda Danimarka Millî Müzesi'nde çalıştığı dönemde müze koleksiyonunu düzenlerken buradaki objeleri hangi maddeden yapıldıklarına göre kategorilere göre ayırmıştır. Bu çabası sonucunda birbirinden ayrılan eserlerin kronolojik bir düzen içerisinde olduğunu saptayarak 1836'da Avrupa Târih öncesini Taş Devri, Tunç Çağı ve Demir Çağı olarak üçe bölen ve Üç Çağ Sistemi olarak da bilinen sistemi ilk olarak ortaya atan kişidir. (Ayrıntılı bilgi için bkz: https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Christian_J%C3%BCrgensen_Thomsen (Erişim Tarihi: 15.11.2023.) (ç.n)

tespit eden zattır. Avrupa'nın füyuzât-ı irfaniyyesi artan merkezlerdeki müzehânelerde muntazaman âlât-ı haceriyye koleksiyonları yapılması Tomsen'in hacer devirlerini ilk tasnif ettiği zamandan yani 1836 senesinden sonra başlamıştır.

İbtidâları âlet-i kat'iyeye veya ok başına benzeyen şeylerin yerin üzerinde bile bulunması nazar-ı dikkati celb etmiş ve bu vecihle uyanan tahkikât merakı taharriyyât-ı ciddiye müceb olmuştur. Bu hususa ibtidâ Fransa'da ehemmiyet verilmiştir. Fransa'nın Manşkuver [Marche couvert] nâm mahalinde ve Som [Somme] Nehri'nin mecrası üzerindeki çakıl taşları arasında –cinsi münkat' ve nâbud olmuş– hayvanât kemikleriyle bir arada yedd-i san'at görmüş gibi gözükken çakmak taşı parçaları bulunması o babdaki tahkikâtı ta'mike sâik olmuştur. İbtidâî âlâta benzeyen bu kabîl taş parçalarından birçokları da Fransa'nın Amiyen [Amiens] şehri karibindeki Sen Aşul [St. Acheul] nâm mahalde bulunmuştur. Doktor Rigolo [Dr. Rigollot] nâm zatın 1855'te ele geçirilen âlât-ı atike-i haceriyyeye dair *Memoire sur des instruments en silex trouvés* unvanıyla neşrettiği bir eser üzerine İngiliz ulemâ-yı tabiiyyatı dahi bu meseledeki alakayı tezyide başlamışlardır. Mâverâ-yı târihin bu ciheti zaten İngiltere'de eskiden beri bazı âlimlerin nazar-ı dikkatlerini celb etmiş idi. Hatta öteden beri Londra'nın meşhur Biritiş Muzeyum [British Museum] nâm müzehânesinde mahfuz bir taş vardır ki mezkûr şehrin Greis in leyn [Graceland] nâm sokağında 1600 senesinde bulunmuş olan mamut kabilinden kadim bir filin dişi ile birlikte ele geçirilmiş alet şekilli olan bu taş öteden beri ulemanın fikr-i tedkik ve tefahhusunu uyandırmakta idi. Beşerin âlât-ı haceriyyesi hakkındaki tedkikat ilerledikten sonra Con Lubok [Sir John Lubbock]¹⁵ veya Lord Avberi [Baron Avebury] nâm âlim ilk defa olmak üzere mâverâ-yı târihin hacer edvârını eski ve yeni olmak üzere ikiye taksim etmiş ve Eski Hacer Âlâtı Devri'ne *Paleolithic* ve Yeni veya Müteahhir-i Evveline de *Neolithic* ismini vermiştir. [64/65]

Ezmine-i kable't-târihiyyeye ait olan hacer âlâtının ekserisi çakmak taşındandır. Bir zanna göre ilk çakmak taşı aletini yapan kimse – mensup olduğu beşer kütlesi arasında kullanılmakta olan keskin uçlu taş taklit ederek işe başlamıştır. Yerde bulunan bazı cins keskin çakmak parçaları hakkında ehl-i fen indinde hayli şiddetli ihtilâf-ı efkâr mevcuttur. Bunlardan bazıları bulunan çakmak taşları üzerinde –pek eski bir zaman kable't-târihiye ait olarak– insan elinin nişâne-i imâlini istidrâk ederler; diğer bazıları ise muhalif bir nazariyyeyi iltizâm ile mezkûr taş parçalarındaki müşâbih iştigâl-i nişânelerin –akan suların tesîrâtından, buzların tazyikâtından, hararetin nüfuzundan– mütekevvin olduğuna ve ba'de't-târih-i ezmânda işçilerin kazma ve kürek gibi aletin dokunmasıyla vücuda geldiğine zâhibdirler. Gerek maksâd-ı iştigâl ile yedd-i beşerde bir şekil almış olsun ve gerek sevk veya tazyik-i tabiatla mamûl gibi bir tarz almış bulunsun böylece pek eski olan âlât-ı mefrûza-ı haceriyyeye

15 Sir John Lubbock (1834-1913) İngiliz polimat. Arkeoloji, etnografya ve biyolojinin birçok alt dalında önemli çalışmaları olan bilim insanıdır. Bkz: https://en.wikipedia.org/wiki/John_Lubbock,_1st_Baron_Avebury. (Erişim Tarihi: 15.11.2023.) (ç.n)

Eolithique ismini vermişlerdir ki Eski Hacer Devri demek olan *Paleolithiqueten* daha kadim bulunacağından dolayı bu isim yani *Eolithique* fecrî diye bir ma'nâyı ifade etmiştir.

Gerek Eski ve gerek Yeni Hacer Devri diye tesmiye edilen zamanların ilm-i arz edvârı taksimât-ı tâliyyesinden *Pleistocene* zaman-ı medidine ait sayıldıkları hakkında bâlâda işaretle bulunmuş idik. Şayet *Eolithique* yani Fecrî Âlât-ı Haceriyye'nin –ki henüz alet melekeleri farziyyat kabilinden bulunmaktadır– hakikaten âlât-ı masnu'â kabilinden buldukları katiyyetle tahakkuk ederse beşer-i ibtidâin asliyyetini yine ilm-i arz taksimâtından bulunan *Miocene* ve belki de *Pliocene* devr-i medidine kadar ircâ' etmek lazım gelecektir. Alet olmaları farz edilen ve fecrî denilen çakmak taşı parçaları yalnız İngiltere'de İst Engliya [East Anglia] nâm cihette incimâd ve beyne'l-incimâd devrelerinin cereyanlarının götürüp biriktirdikleri yığınların altında kâin mevzi'lerden çıkarılmıştır.

Mâhiyetleri ihtilâflı bulunmaktan ve muğlak şekillilikten henüz kurtulamamış olan âlât-ı hakeriyye edvâr-ı mütekaddimesi ile şayan-ı hayret surette eşkâl-i muntazama ve mütemâyizeli âlâ-ı hakeriyyenin yapılmış olduğu devirler ber-vech-i ati tasnife tâbi tutulur. Bu tasnifteki âlât-ı hakeriyye unvanları âlât-ı mezkûrenin keşfedilmiş oldukları mevki'lerin isimlerine nispetle verilmiştir. Bu mevki'ler o bâbdaki keşfiyât-ı ilmiyenin ileri gittiği Avrupa toprağında ve bi'l-hâssa Fransa'da kâindirler: [65/66]

Şeliyen [Chaulean] Âlâtı - Fransa'nın Som Nehri üzerinde kâin Şel [Chaulnes] nâm mevzi'ye nispetle yâd edilir. Büyük kıtalarda çakmak taşından mamûl ve kaba şeylerdir. Ağır ve armut şeklinde ve balta olarak kullanıldıkları farz edilen bu türlü âlât-ı hakeriyyeden bazıları İngiltere, Belçika, İspanya, Portekiz memâlikindeki diğer mevâki'de de bulunmuş ise de bütün bu sınıftan olan taş parçalarına yine Şeliyen tesmiye edilir. Bu isti'mâli müteassir âlâtı kullanmış olan ibtidâi hayatlı benî beşer efradına da *Şeliyen Adamları* adı takılmıştır. İhtimal ki bu sınıftan olan âlâtı kullanan ecnâs-ı nâsın dünyanın başka cihetlerinde yaşamış oldukları Şeliyen âlâtının atide o gibi cihetlerde vuku'â gelebilecek keşfiyât ile ihtimal tahtına girebilir. Şeliyen âlâtını kullanmış olan insanların Avrupa'ya Afrika tarihiyle geldiklerine zâhib olanlar vardır. Gaye-i hicretin de çakmak taşı ocaklı yerler aramak olduğu zannedilir. O efrâd-ı beşeriyetin şimdiki Cebel-i Tarık cihetinden geçmiş oldukları da tahmin olunur. Evvelki makâlâtan birinde bi'l-münâsebe zikrettiğimiz üzere bir zamanlar yani kable't-târih-i ezmânda Cebel-i Tarık Boğazı dediğimiz cihette deniz suları yerinde mürur-ı beşere müsâid ve "Cisr-i Arzî" ıtılakına şayan-ı nokta, Afrika ve Avrupa kıtalarını birbirlerine mülâsık buldurmuştur. Şeliyen insanların melce ü me'vâ bilmez ve açıkta yaşar mahlûkâtan buldukları zannedilmesine bakılırsa behâyimden pek de farklı olmadıkları istidlâl edilir.

Aşeliyen [Achaulean] Âlâtı - Bundan evvelki devrin âlât-ı hakeriyyesi ile bu devir âlâtı arasında hayli fark görünür. Çakmak taşı yontmak artık göze çarpar derecede inkişaf etmiş bulunuyor. İhtimal ki sonradan gelen muhâcirin dolayısıyla çakmak yontucularının

maharetleri artmış idi. Avrupa sekenesi çoğalıyor. İtalya'da halk kütlesi büyüdüğü gibi şimdiki Almanya, Avusturya ve Rusya'nın bulunduğu yerlere dahi hâl-i behimiyetten tebâüd edegelen insanlar vâsıl oluyorlar.

Bu devirde âlât-ı haceriyyenin mecmu'ü daha elverişli bir halde küçülüyor, kenarları nispeten muntazamca ve ağızları daha genişçe çıkarılıyor. Mamâfih çakmak taşının âlât-ı haceriyye şeklinde isti'mâli bundan sonraki devr-i hacerde taammüme başlıyor. Böyle pek eski bir devrin vahşi insanları ihtimal ki ağaçtan âlât ve bâhusûs eslihâ imâl ve isti'mâl etmişlerdi. Fakat yüzlerce a'sârın me'mûrundan sonra hatta kati surette mütehaccir bir hâl almış olan [66/67] ağaç parçası zevâle mahkûm olmuş bulunacağından taht-ı arzda o devrilerin ağaçtan imâl edildiği muhtemel görünen ve hakikaten alet denebilecek bir şey henüz keşfedilememiştir. Hatta bu devre ait bakâyâ-yı a'zâm da bulunmamıştır. Eğer âlât-ı haceriyye bulunmamış olsa idi o zamanlar Avrupa'nın mezkûr kısımlarında beşer-i ibtidâî kütlelerinin mevcut olmuş bulunduğu şüphe edilirdi. Bu devir Avrupa'da sıcak iklimin hitamıyla rutubet ve bürudet-i mütezayide zamanlarının bidâyetlerine tesadûf eder. Henüz, ibtidâî beşerde inkişâf-ı tealiden eser görülmemiştir.

Aşeliyen adamı Fransa'nın Som Nehri havalisi üzerindeki Saint Acheul mevki'indeki tabakât-ı arz altında âlât-ı haceriyye bulunmasından dolayı ittihaz olunmuş ve ber devr-i hacere ilim yapılmıştır.

Musteriyen [Mousterien] Âlâtı - Bu isim de Fransa'da âlât-ı haceriyye bulunan bir mevzi'ye nispetle verilmiştir. Bu mevzi' Dorduyin [Dordogne] havalisinde Vezér [Vézère] Nehri üzerinde kâin Lö Moustiye [Le Moustier]'dir. Bu devirde de Avrupa'da yaşayan beşer-i ibtidâî bundan evvelki devrin efradından hayli farklı bulunmuştur. Hilkat-ı beşerde salâha doğru nev'-ân-mâ inkişâf âsarı bilirim ki başlamıştır. Bu devirde daha ziyade eser-i tekâmül göstermiş âlâttan mâada mağaranın birinde bu devre ait tahmin edilen bir iskelet bulunduğu mervîdir. Bundan evvel neşr olunan makalede mezkûr *Neandertal* beşeri tabîr edilen mahlûkât bu Musteriyen insanlarındandır. Avrupa'nın muhtelif yerlerinde bu devre ait kemikler ve bâhusûs kafatası parçaları tahte'z-zemîn keşfedilmiştir. Keşfolunduğu tabakât-ı arza nispetle Musteriyen âlâtı Şeliyen ve Aşeliyen âlât-ı haceriyyesinin buldukları tabakalardan daha yukarı yani rû-yı zemîne evvelki yataktan daha yakın bir yatakta bulunmuşlardır. Bu devirde Avrupa'da "mamut" denilen muazzam cisimli hayvânât yaşayabiliyordu. Beşer evlâdı hâlâ nesnâsî bazı evsaktan tecerrüd edememekle beraber çakmak taşından yaptığı âlâttan hayli idrâk eseri gösterebilmiştir. Mesela âlâtını daha hafif yapmış ve keskin cihetini ayırıp almaktaki maksadını anlamaya başlamıştır. Bazı tahmînât Musteriyen âlâtının zamanımızdan otuz beş bin veya kırk bin sene kadar mukaddem yapıldığını meş'urdur. O zamanın beşeriyeti başlıca çakmaktan alet yapmak ve bunlardan silah olarak kullanabildikleriyle hayvânât avlamaktan başka insanî hiçbir vazifeden anlamamıştır. [67/68]

Orinnasiyen [Aurignacian] Âlâtı - Şibh-i behîmî-i beşeriyet, tekâmül yoluna doğru birkaç adım daha atıyor. Avrupa'nın daha evvelki nîm-behîmi beşeriyeti kayboluyor ve bunların yerlerini daha idrâklî mahlûkât tutuyor. Orinnasiyen ismi de o devre ait âlât-ı haceriyyenin ibtidâ bulunduğu Fransa'nın Ot Garon [Haute-Garonne] havalisindeki Orinnak [Aurignac] mahale izafetle verilmiştir.

Bu devrede hayat biraz muğlakıyyet kesbetmiş ve bu ise imâl-i âlâta bazı mertebe-i maharet-i sinâ'îyye vücuda getirmiştir. Bundan mukaddemki devrede olduğu gibi basit bir alet birçok maksatla kullanılmıyordu. Mûteaddid işlere mahsus mûteaddid âlât-ı haceriyye yapılr oldu. Açıkta değil mağaralarda yatan bu devre uzun surette ayrılan çakmaktan yalnız bir tarafı keskin ve bıçağa benzer bir nev' alet-i katı'a yaparlardı. Kezâlik sert yerlere hakk edilen şeyler için de çakmaktan sivri uçlu çizgi âlâtı yaparlardı. Sanatkârlığa doğru kabiliyet inkişaf ettiren Orinnasiyen Devri halkı sanat tersimi vücuda getirmişler ve kalem makamında kestikleri maharetli âlâtlar ile hayvânât şekilleri bile hakk etmişler. Mağaraların kayadan duvarlarında bunların mahkûkâtının âsârı ezmine-i âhirede keşfedilmiştir.

Bu halk ya daha vahşi bir kütle-i nassın üzerlerine gelip de bunları tamamen katletmesinden veya esbâb-ı tabîyyeden dolayı dünyadan tamamen kaybolmuştu.

Bunlardan sonra *Soluteriyen* [Solutrean] denilen âlâtın âmili bir cins halk meydana çıkıyor ve onlardan sonra *Magdaleniyen* [Magdalenian] devrinin âlâtı başlıyor. İnsâniyyet bir nev' medeniyet-i maddiyyeye doğru veçhe-i faaliyet çevirebiliyor. Âlât-ı imâl hacerden mâada kemik, boynuz ve şecerde şumulunu isâl ediyor ki uzun uzadıya zikre muhtaçtır.

Ba'de bir devr-i tahavvül başlıyor. Mûtekaddim hacir edvârı kapanıyor. Mûteahhir devr-i hacir başlıyor ki bu da ayrıca tafsil edilmek iktizâ eyler. [68]

Sonuç

Halil Hâlid Bey, söz konusu makalelerinde antropolojinin, insanın doğal tarihini açıklayan bir bilim olduğunu ve insanın başlangıçtan şimdiki durumuna gelinceye kadar geçirdiği hallerini bilimsel veriler ışığında ortaya koyduğunu açıklamaya çalışmıştır. Yalnız insanın değil bütün canlıların milyonlarca sene süren bir var oluş ve gelişim serüveni yaşadığını dünyanın ve dünyada hayatın meydana gelişinden itibaren adım adım ortaya koyarken jeolojinin ve paleontolojinin verilerinden faydalanmıştır. İnsanı insansı maymunlardan ayırıp onu üstün kılan özellikleri de vurgulayarak fosil kalıntılarının işaret ettiği Cava adamı, Homo Heidelbergensis, Homo Neanderthalensis gibi soyu tükenmiş insan türleri hakkında bilgi vermiştir. Buzul çağı ve taş devri gelişmelerini de genel hatlarıyla ele almıştır.

Akıcı bir üslupla kaleme aldığı makalelerinde alanında öne çıkmış isimlerin önemli eserlerinden faydalanan Halil Hâlid Bey, Cumhuriyet dönemi antropoloji bilgisinin

bulunduğu noktayı da böylelikle gözler önüne sermiş bulunmaktadır. 1926-1928 yılları arasında süreli olarak yayımlanan “Akvâm-ı İslamiyye Etnografyası Tedkikâtından” başlıklı makale serisinin devamı olarak düşünülebilecek olan bu makaleleri, serinin giriş yazısındaki eksiklikleri de tamamlayacak niteliktedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

- Halil Hâlid, “Beşerin İbtidâ-yı Tahaddüsü”, *Dârü'l-fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası - Târihi, İçtimaî, Dinî, Felsefî* 8 (1928): 151-171.
- Halil Hâlid, “Hacer Devirleri (Geçenki nüshada münteşir “Beşer-i İbtidâî” makalesinin mâba’dı)”, *Dârü'l-fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası - Târihi, İçtimaî, Dinî, Felsefî* 9 (1928): 62-68.
- Diyaret İşleri Başkanlığı. “Enbiya Suresi Ayet Tefsiri.” Erişim 15 Kasım 2023. <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Enbiya-suresi/2513/30-33-ayet-tefsiri>.
- Australian Dictionary of Biography. “Sir Grafton Elliot Smith.” Erişim 15 Kasım 2023. <https://adb.anu.edu.au/biography/smith-sir-grafton-elliott-8470>
- New World Encyclopedia. “Christian Jürgensen Thomsen.” Erişim 15 Kasım 2023. https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Christian_J%C3%BCrgensen_Thomsen
- Wikipedia. “Sir John Lubbock.” Erişim 15 Kasım 2023. https://en.wikipedia.org/wiki/John_Lubbock,_1st_Baron_Avebury.